

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Összehasonlító irodalomtudomány program

PhD- disszertáció tézisei

Ketten a képen

Közelítések Paul Klee intermediális poétikájához Tandori Dezső költészetén keresztül

Készítette: Éles Árpád

Témavezető: DR. FRIED ISTVÁN, *professor emeritus*

Szeged 2016

A témaválasztás indoklása

A dolgozat az összehasonlító irodalomtudomány területének irodalom és társművészetek altémájának keretében tárgyalja Paul Klee költészetét. Klee kevesek által ismert szöveghagyatékában *költészet* alatt elsősorban azoknak a szövegeknek az összességét értjük, melyeket a festő fia, Felix Klee a *Gedichte* című kötetben megjelentetett, és melyek összefüggésbe hozhatóak festészetével, valamint részben elméleti írásaival. Mivel szövegek tudományos feldolgozásából K. Porter Aichele tárgyban megjelent monográfiája a genetikus kapcsolatok feltérképezését már elvégezte, melyek Klee költészetét a kortárs (főként avantgárd) irodalom alakíthatták, írásom más olvasati lehetőségeket keresett a hagyaték kapcsán. A kutatás jelentősége mellett szól, hogy hagyományos művészettörténeti kánon eredményein túl egy, a magyar irodalomban meghatározó szerzőt is bevon a Klee költészetének megértésébe, Tandori Dezső műfordítót és költőt.

A kutatás célja és módszerei

Az értekezés első fejezete a megszólalások előfeltételeként és/vagy inspirációs háttereként azokat kulturális jellegzetességeket gyűjti össze, melyek Klee korában a játék és a gyermekkor kapcsán meghatározóak voltak. Walter Benjamin *Játékok és játékszerek* című könyvrecenziója központi helyet foglal el a fejezetben, mivel felhívja a figyelmet a modern játékipar által kialakított gyerekképre, mint a felnőtt koncepciójára, így a felnőtt játékokban való tükröződésére. Ezért az olyan Klee-nél előkerülő technikai fogalmak, mint az illusztrativitás nem csak egy könyvkiadásbeli szokásrendszer részét képezik, hanem egy, az írástudást megelőző tudat perspektívájából nézve kínálnak alternatívákat a puszta kép-szöveg egymásra való vonatkozthatóságán túl. Klee-nek és korának játékeinál jelentős eltérések mellett a benjamin-i megállapítás relevanciája adott, ezért a 20. századi gyermek megteremtése a Bauhaus iskola egyik eszmei sarokköve volt.

A játék-koncepcióban a német iskola a tárgyak valóságára, jelenlétére koncentrált. Klee életében egy több mint ötven darabból álló báb-széria készítése jelentette ezt a kapcsolatot a játék egyidejűségével. A tradicionális *Kasperltheater* elemeit a Bauhaus játékgyárának innovatív útjaival (Oskar Schlemmer, Alma Busche játék-manufaktúrájának termékeivel) és az avantgárd újításaival (feltehetőleg Javlenszkij, Marcel Janco hatásával) ötvöző bábok nem kerültek be az alkotói katalógusba, így a költeményekhez hasonlóan magánművészetnek, otthoni elfoglaltságnak számítottak Klee életében. Ugyanakkor fontosnak bizonyultak a

gyermekkori tapasztalat megtalálásának performatívumával kapcsolatban, ami minden esetben az anyaggal (bábok anyagával, ecsettel, tollal és festékkel) való lényegi kapcsolathoz vezetik a kutatót. A szintén rajzoló – a rajzot a nyelv meghosszabbításának tartó – Tandori, valamint Cy Twombly feliratfestészetének összehasonlításán keresztül a fejezet vége Klee Schriftbilder korszakára tesz kitekintést, mely időszak lényeges előzménynek számít a „Geduchte” című füzet, így a kezdeti (*Anfang*) tapasztalatát kereső költemények megszületésénél.

Az Egy gyermek emlékezete című második fejezet azokat a kulturális (irodalmi és művészeti) folyamatokhoz keres közelítési módszereket, melyeket áthat a „naivitás” szelleme, vagy legalább a „gyermekkor múltjára” (de inkább totális jelenidejére) utaló nyomokat tartalmaznak. A *tudás előtti tudat* kérdésköre sok esetben összefüggést mutatott azokkal az irodalmi és művészeti keresésekkel, melyek a 20. század első felének modernségében jelentek meg. A fejezet mottója Tandori *Anorex konceptualizmus* című rajzos esszének egy részlete, a „Gyermeki Idő (klee-i még)” passzus, illetve a hozzá kapcsolódó rajz, amely egy gyermek testét egy elindított homokóráként ábrázolja, meghatározta azt az irányt, melyen a tanulmány továbbhalad szélesebb értelemben az irodalmat átszövő naivitást tárgyalása felé. Az itt látható gyermekalak a Klee-féle látásmód nem csupán közkedvelt hasonlatának lenyomata, hanem a svájci festőfigura tudatosan, deklaráltan vállalt esztétikai eszményképe is volt, hiszen Klee-t a vizuális tapasztalatban rejlő „új” utak a gyermeki látásmódon keresztül érdekelték. A műkritikai értelemben vett „naív” jelző voltaképpen egy tudatosan kiépített esztétikai alapállás eredménye volt, nem véletlen, hogy maga Klee is felvette műveinek katalógusába azokat az alkotásokat, melyek gyermekkorából származnak. Másrészt a tapasztalat és más keresések (például a Bauhaus-évek absztrakt előadásszövegei) által az akkortájt népszerű idő problematikája is érdeklődésének homlokterébe került. A fejezet első ízben azt a kulturális kontextust vizsgálja, melybe Klee orientációja illeszkedik. A primitívra (a kontinentális centrumú kultúrafelfogás előtti állapotra) való kitekintés lehetősége ugyanis nem pusztán művészi kísérletként kezelendő ezidőtájt, hanem egy olyan folyamatként, melyben a kollektív emlékezetben végbemenő változások okai keresendők. A világtérkép szélesedésével az európai gondolkodás saját történetének olyan fejezeteibe volt képes beelátni, melyet addig az írásbeliség előtti idők jelentettek, így természetesen az emlékezet megíratlan részét képezték. A „természet” felvilágosodás kori (például Rousseau-nál, Voltaire „*vademberében*”, vagy La Mettrie-nél *Az embergépben* megfigyelhető) megközelítése voltaképpen ennek a történelmi tapasztalatnak a folyománya, azaz a kronológiai értelemben vett történelmi tapasztalatból való

kitekintés maga, mely a primitívra, így az őslakos kultúrákra inkább szükségszerűen nyitott a velük történő szembesülés során. Első hivatkozások között Jacques Derrida *The Beast and the Sovereign* című írásából a „gyermekkor szigetének”, „gyermekkor államának” hasonlata idéztetik, melyben Robinson a Péntek-féle világba úgy vágyik vissza (emlékiratainak létrehozása által), mint saját emberképének naív, őslakos gyermekkorába. A visszatekintés természetesen az avantgárd időszakában nem történeti formáját ölt, hanem esztétikai szinten keresi a lehetőségeket a naív nézőponttal való szembesülésre. Ekképpen a művészeti ágak zöme nem pusztán egy tematikával színesíti az irodalmi/művészeti kánon fősodrának világát, hanem valamiképp fel kívánja térképezni azt a tapasztalati szintet, ahonnan a kifejezés naivan, ösztönösen lehetségessé válhat. Lőrincz Csongor világirodalmi kánonról írt tanulmánya ezért is szerepel a hivatkozások között, hiszen a kánon – gyűjtemény, album, vagy bármilyen metaforikus tér – bővülésének körülményeit ezidőtájt a primitívvel való folyamatos párbeszédkísérletek határozzák meg. A kánon épülésének a kánonnal való szemben állás kedvez, és ez a tendencia a modernségnek ebben a szakaszában (a két világháború közötti korszakában) vált hagyományalkotó erővé.

Az esztétikai avantgárd törekvések – amilyen Klee-jé is volt – különböztek attól az avantgárd szellemiségtől, ami a korszakban (irányzattól függetlenül) a jövő építésének manifesztumaiban íródott. Klee naplójának mottóban történő idézetének párhuzamaként Hugo Ball naplójának sorai is illusztrálják a naivitás iránti érdeklődés korszakos jelentőségét. A *Kindlichkeit* (gyerekesség) kultusza olyan formán alapozódik itt meg, melyben a művészi tapasztalat egyedül lehetséges, és melyet a tanulmány a továbbiakban összeköt az ősiség [ur-] szintén kedvelt avantgárd fordulataival. Az ősi az akadémikus művészetek, kánonok, így a kultúra történelmi idejéből való kitekintés által valami újat is jelent egyben, ahogyan azt Klee *Angelus Novus* (1920) című képe is példázza. Az új angyal a történelem (Benjaminnál inkább aktuálpolitikai) értelmezésében, átértelmezésében hivatott az „új evangélium” kihirdetésére, így a mögötte lévő alkotói intenció az örömhírbe vetett történetírói tudattal azonosítható. S.D. Chrostowska tanulmányának idézése átvezeti a gondolatmenetet Klee kötetének témájára.

Ezért a Klee által felvázolt versek, melyeket „Geduchte” („Keltmények”) címen gyűjtött össze, és más költemények, képcímek, melyek a *Gedichte* (2010) című kötet anyagát alkotják, valahol a rajzolás és az írás közti mediális utópiában születtek, olyan emlékek lejegyzéseként, melyek a megszólaló oldalán nem feltételezik a nyelvet, így az irodalmi tudás meglétét sem. Erre utalnak a tanulmányon azon részei, melyek (mint azt a cím is mutatja) közelítenek a *Gedichte* szövegeinek világához. A szemelvényezés arra az alaptulajdonságra hívja fel a figyelmet, hogy Klee esetében az intermediális utalások a teresedésben, az állattematikában, a

hangok és szavak vizuális elrendezésében olyan jegyeket viselnek, melyet az írni éppen tudó gyermekeknél megfigyelhető reprezentációs gyakorlathoz lehet hasonlítani.

A létrehozásban voltaképpen ezek azok a jegyek, melyeknél a nyelv esetében a szövegszerűség, hagyományos irodalmi formakészlet jelentene, melyben a töredékek, vázlatok nem bővelkednek, miután Klee felhagyott a népies hangvételű lírával a század elején. Az utóbbiak helyét tehát azok a szövegek vették át, melyek pusztán utalnak a „szöveggé válás” lehetőségére. A képi gondolkodás olyan formán is átítatja ezeket, hogy fellelhetőek bennük azok a vizuális ábrázolási formák, melyek leginkább az óvodás/kisiskolás gyermekek jellemző érzékelési módjai (perspektíva hiánya, horizontális-vertikális absztrakció, mellérendelő mintázat.)

Összegzésképpen az a gondolat merült fel Klee kötetével kapcsolatban, hogy az itt megjelenő szerkesztő-író-rajzoló az emlékek rendezője, írója és rajzolója egyben. A kronologikus időszemléletből kilépő alkotó (aki a mottó idézetében „magzati” korban képzei el a művészeti tapasztalat meghatározó pillanatát) egy olyan tudatban rejlő emlékek szerkesztője, közvetítője, mely tudatnak az írásbeliséghez/írástudáshoz még nincsen köze. Más szemszögből nézve pedig a primitívbe, naívba történő visszatekintés egyszerre a múltba tekintéssel egyidejűvé válik (egyidejűség egyidejűtlensége – Lőrincz Csongor), létrehozza „saját” emlékezetét is. A fejezet emellett kihangsúlyozza, hogy Klee intermediális poétikáját nem lehet egy, kizárólag az infantilizmus szemszögből nézni. Az Alkotói hitvallás és más életműből idézet szövegek egy elementáris látásmódot tükröznek, ami Tandori költészeti recepciójában válik világossá.

A naivitás kérdésköréhez a disszertáció részét képező, általam publikált szövegek vezettek. Elsőként Tandori Dezső és Paul Klee poétikai kapcsolattörténetével foglalkoztam. Ennek során főként olyan utalásokat, hivatkozási pontokat kerestem a Tandori-életműben, melyekben feltűnik Klee alakja. *A becsomagolt vízpart* (1987) című kötet, illetve szórványosan a késői Tandori-líra darabjai Klee művészetének artikulálását a 20. század második felében kibontakozó költészet nyelvi keresései közé ágyazták, így Klee-t mindvégig egy értelmezett jelenségként vizsgáltam. Bár a Tandori-líra önmagában véve is az irodalmi közvetítés izgalmas tárházának bizonyult, mégis szükségesnek láttam bevinni egy olyan szűrőelvet, mely jelentőssé teheti az egyébként esetlegesen, csekély mennyiségben előforduló Klee-nyomokat. *A becsomagolt vízpart* képzőművészeti lírájának esztétizáló beszédmódja felkínálta ugyanis az állatbarátság tematikáját, az animalitás ártatlansághoz kötődő képzetait (a gyermek állathoz való kötődését és a gyermek állatiban testet öltő fikciójának gyermekirodalmi hagyományát), beszédhelyzetét, mely értelmezési keretek nem újszerű

megvilágítást kínáltak egy, már meglévő életműhöz, hanem szinoptikussá teszik a két művészi világképet.

A Tandori által létrehozott előfutár alakja, alakzata („Klee”) a kollegialitás számos kifejtési módjára adott alkalmat, erre példa a kései Tandori-líra egzisztencialista hangütése (Tandori Dezső: *Paul Klee háztartásbeli*, 2005; hivatkozások a *Jaj-kiállítás* [2011] című kötetben). A Tandori-féle primer irodalmi recepcióban megjelenő tematikák, retorikák, fokalizációs eljárások a naivitás azon tulajdonságának kihangsúlyozását feltételezték, melyek a rajzolás elkerülhetetlen reprezentációs módusza miatt már túlmutatnak az irodalmi értelemben vett megszólalás lehetőségén. Az intermedialitás ezért a kutatás korábbi fázisaival ellentétben kizárólag egy absztrakt értelmezési horizonttá vált, így nem önmagáért, a szemiotikai transzferek fajtáinak számbavételére szolgált, hanem egy – Tandori szóhasználatával élve – adódó és egyszerre elkerülhetetlen, médiumok közti átemelések gesztusának gyakorlatára. A naív tudat „kifejezőrendszerének” vizsgálata magával vonta bizonyos fogalmak körbejárását, ilyen volt például az autodidakta/dilettáns/*informel* alkotó megnyilvánulásának kérdése. Ez abból a kiasztikus affinitásbeli képletnek köszönhető, melyet a két életmű kapcsán a Tandori-reflexiók kihangsúlyoztak: ahogyan a festészetet „professzionálisan” művelő Klee autodidakta verselő, illetve szövegíró volt, a költő Tandorinál a rajzolás vált egy sajátos elvek és technikák mentén fejlesztett kifejezőmóddá az évek során (*Jaj-kiállítás*).

Konklúzió

A dolgozat kiinduló hipotézise, mely szerint Paul Klee töredékes formában megmaradt irodalmi hagyatékát további kutatás tárgyává lehet tenni, igazolódni látszik. Tandori Dezső költészete egy olyan értelmezői horizontot nyit a hagyaték magyar befogadói számára, melyben Klee (sokszor alakzatos formában) kimozdulni látszik abból a helyzetből, melyben a művészettörténet és a kulturális emlékezet megszilárdítani látszik. A téma perspektívát nyit továbbá a kutatásnak, melynek folytatásában – azaz a doktori dolgozat közelítő jellegén túl – Tandori Dezső „Klee” hivatkozása által meghatározott költészete válhatna az értekezés tárgyává.

Kutatáshoz kapcsolódó publikációk:

„Játszótér” – Válogatás a játék és a gyerekkor modernkori ábrázolásaiból. In: *Hogy jó s szép tettekben leld gyönyörűséged – A 80 éves Fried István köszöntése*. Szerk: Kelemen Zoltán, Tóth Ákos. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2015. 67-86.

Egy gyermek emlékezete – Közelítések Paul Klee költészetéhez. In: *Tiszatáj Online*. 2014. december.

Ketten a képen II. – Paul Klee és Tandori Dezső. In: *Szövegek között XVIII*. (Online) Szerk: Fried István, Kovács Flóra. Szeged, 2013.

Ketten a képen I. – Paul Klee és Tandori Dezső. In: *Szövegek között XVII*. (Online) Szerk: Fried István, Kovács Flóra. Szeged, 2013.

„Pozitív cunami” [Recenzió Tandori Dezső *Tandori Light – Elérintések* című kötetéről] In: *Népszabadság*.

„*Ich sage Dichterisches, kein Literarisches*” – *Über die Gedichte von Paul Klee*. [Recenzió Paul Klee *Gedichte* című kötetéről.] In: *GeMa*. Szerk: Katona Tünde. Szeged, 2014. 64-65.